

Այս ծառերը, բազկատարած՝
վասըն մեր, ձեր, այլոց բազմաց,
Իրկնադէմի «Հայր զըթած»ին
վանկերըն են, ուր կը յածին

Անմահ ոգիքն հարանց մերոց,
Որ թուփերուն տակ բազմահոծ,
Դարե՛ր երկար եւ շարունակ
Իրենց ծայնին՝ քաղցրակոհակ

Արծազանգը հնչեցուցին,
Աստղերուն տակ այս երկնքին
Ասեւաշող, գալիլիական,
Իրբեւ սիրոյ նոր տաղարան:

Այս ծառերը սօսանքէր
Ոգիններն են հայերուն մեր,
Անտառներուն Սօսնաց մեր հին
Սօսափինի մութ խորհուրդին,

Ուրկէ հայերն մեր քրմապետ,
Կը կորզէին գաղտնիքին հետ
Մայր-Բընույթեան, Եւ հրաշագան
Մեծ գաղտնիքը Քու գոյութեան,

Ձոր դարեր հին, ամբարիշտ,
Ձրսին մեզի ճիշտ ու ճիշտ՝
Թէ ի՞նչ էիր. անհուն խորհո՞ւրդ՝
Կամ առեղծուած մը, անյագուրդ

Մեր մտքերուն ու մտածման
Առջեւ կանգնած՝ փա՛կ մեծ խորան,
Որուն օր մը, պիտ' տայիր մեզ
Բանալ ծածկոյթն ու տեսնել Քեզ
Ծառերուն տակ այս Դպրատան,
Աղօթական՝ լո՛ւռ վանական:

.....

Այս ծառերը քրմական
Երգ ըլլան թէ շարական,
Քեզմով առ Քեզ կարկառած
Բազուկներ են, ո՞վ Ստուռած,

Ամէն առտու, լուսաբացին,
Ու իրկուն ալ, երբ կը յածին
Ստուերները մութ գիշերուան
Անոնց թառին, թուփին վըրան:

ՀԱՄԱՅՆԱԿ ԳՐԱՆՆԱՆ

(Երևան, 1909, Ապրիլ 25,
Փառանգաւորացի պատէզին մէջ)

ԲԱՆՍՍԻՐԱԿԱՆ

ԺԳ. ԴԱՐՈՒ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳԻՐ ՄԸ

PUBLIC LIBRARY, DETROIT, MICHIGAN
(U. S. A.)

•

Դիտրոյիտ, Միչիգանի ԱՄՆ Public Library, Rare Books բաժնին մէջ կը պահուի միակ հայերէն ձեռագիր մը ԺԳ. դարուն գրուած, որ կը բովանդակէ Ջորս Աւետարանները: Ձեռագիրս տեսնուած է Դիտրոյ Սիրաբփի Տ. Ներսէսեանի կողմէ, որ անգլերէն լեզուով բացատրագիր-նկարագրական մը պատրաստած է Մատենադարանի ձեռագիրներու գոտաւորման համար:

Ա) ՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ. —

Բովանդակութիւն՝ Ջորս Աւետարաններ: Նիւթ՝ թուղթ: Ջոյգ պահպանակ՝ մաշաղաթեայ: Մեծութիւն՝ 30 x 22, 5 x 8,5 սմ. (26 x 18 սմ. առանց լուսանցքները չափելու): Թուական՝ ՈՀԻ 672 Հայոց + 551 = 1223 ՅԲ. Գրիշ՝ Գրիգոր Երէց, որ ունի «Երեւակին» և որդի մը Մարտիրոս: Ասացող՝ Մարտիրոս քահանայ: Վերջին ասացող՝ Ամիրշահ: Վայր՝ Միձրոյ Մարգ քաւառ, «որ կոչի Առոյծ Մարգ»: Նորոգութիւն ձեռագրիս՝ Թովհանէս Եպիսկոպոսի ձեռամբ ՌԻԹ 1029 + 551 = 1580 թաւին: Թերթ՝ 265: Երկսիւն քսանական տողոնց: Գրութիւն՝ երկաթագիր գորշ մեղանով: Կողմ՝ տախտակեայ կաշեպատ: Առաջին կողքը խաչազարդ է. որուն մետաղեայ շրջանակին վարի աջ անկիւնին վրայ պտտագրուած է սօք. աւետարանա յիշատակ Մուրատին և իւր թուրն . . . , որ հանգստի տէր . . . , ու վրայի արծաթն . . . , տուի՞ն նորագիւլ ի թվ Ռեւե» 1045 + 551 = 1596 ՅԲ. Այս նոյն Մուրատը յիշատակուած է 205րդ թերթի յիշատակարանին մէջ:

Բ) ԵԱՆՕՐՈՒԹԻՒՆՔ. —

1. Ջորս հատ յիշատակարանը: 2. Ձեռագիրս է լուսանցադարձ: 3. Կանաչաւորաբար աւետարանական հատուածներ: 4. Համար լուսանցքներուն մէջ Նշանակուած են անոնց ընթերցումին յատուկ տօները:

ինչպէս Մատթ. Ա. 18ի քով գրուած է «Ընթացողութիւն յառաջ քան զընթերցուածս»։ 4. Ձեռագիրս էջագրուած է է։ 5. 31րդ թերթին յատակը կայ կարճ յիշատակարան մը կարմիր մեկանով ռԳՍ. ամ. ողորմի վարթ տիկնայ հոգոյն»։ 6 «Detroit News» օրաթերթին մուտքս 16, 1955 թիւին մէջ երկցած «Book is 732 years old» կարճ նկարագրականէն կը հասկնանք որ Ձեռագիրս նուիրուած է քաղաքի Մատենադարանին Father Charles E. Coughlinի կողմէ (Pastor of the Shrine of the Little Flower, Royal Oak). 7. Ձեռագրիս առաջին թերթը կորսուած է և հետեւաբար յետոյ, բաւական ուշ, տարբեր զրիչի մը կողմէ գրուած է։ Էջը խորանագարդ է, ոչ բարձր արուեստի գործ։ Կը սկսի Մատթէոսի աւետարանի Ա. գլուխ համար 1էն։ Էջը բոլորովին է։ 8. Ձեռագրիս սկիզբի պահպանակէն ետք պահուած է ձեռագիրի պատաստիկ(?) մը (թուղթ) փրցուած մեծագիր ճաշոցէ մը։ 9. Ձեռագրիս սկիզբի և վերջաւորութեան չորս թերթնոց մագաղաթեայ պահպանակները քաղուած են տարբեր և հնագոյն նոր կտակարանի ձեռագրէ մը և կը բովանդակեն Յովհաննէս Ա. Թուղթին գլ. Ա. 1ր - գլ. Բ. 7ա և գլ. Բ. 22 - գլ. Դ. 8ա (երկաթագիր)։ 10. Ձեռագրիս Արթին Թորոսեանի կողմէ նուիրուած է զոգտոր Charles Coughlinի Մարտի 31, 1939ին։

Գ) ՁԵՌԱԳՐԻՍ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ. —

Թերթ 1 — Բոլորգիր Տօնացոյցէ առնելու էջ մը ուր կ'երևին ընթերցուածներու ցանկերը։

Թերթ 2 — Սկիզբն Մատթէոսի Աւետարանի գրուած հետագային, հաւանաբար Ժէ. դարուն։

(Գ) Պատաստիկը մէկ սինական է էջի մը։ Բովանդակութիւն՝ Ա. երեսի ա. սինական կը պարունակէ Յովհաննէս Աւետարանի ԺԳ. գլուխի 13էն աշայս։ Ոչ վասն... մինչև համար 27ի առաջին բառը ընտրելու։ Բ. երեսի բ. սինական կը պարունակէ Մարգարէի Աւետարանի ԺԳ. գլուխի 21ր - 26, որմէ ետք կարմիր մեկանով զգրուած է զի մեծի և հրաշափառ գիշերին ըսակմանս։ Անկէ և այլ տուեալներէ կը հասկնուի որ պատաստիկը փրցուած է ճաշոցէ մը։ Բ. երեսը լուսանցագարդ է, ունի նաև հատուած մը Յովհաննէս Աւետարանէն։

Թերթ 3 — 76ա Աւետարան ըստ Մատթէոսի։

Թերթ 77 — 125ա Աւետարան ըստ Մարկոսի։

Թերթ 126-205 Աւետարան ըստ Ղուկասի։

Թերթ 205 — Յիշատակարան գրուած աւելի ուշ ժամանակ։

Թերթ 206-264 Աւետարան ըստ Ռովհաննոսի։

Թերթ 264-265 Ռիշատակարան։

Թերթ 265 Յանկ ընթերցուածոց, առնելու յատուկ։

Կ) ՁԵՌԱԳՐԻՍ ԵՒՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ. —

Թերթ 73 — Էջին յատակը, ամբողջ լայնքին, կայ հետեւալ յիշատակարանը առանց որեւէ տնուան յիշատակութեան. — «Տէր Սիսուս որ յարուցեր զտաճար մարմնոյ տաճարը յարոյ և զիս սրբի ի մեղաց»։

Թերթ 205, երես ա

Ղուկասու աւետարանի վերջաւորութեան կայ հետեւալ յիշատակարանը. — «Ջիւղաւոր ծառայ Գրիստոսի Աստուծոյ զԳրիսիՆՈՐ որ և զսիրեցեալ որդի իմ զմարտիրոս և զհնաւկիցն իւր և զմնոցսն իմ, և զհղբարսն իմ, և զքոյրսն իմ, և զՅիւլիմիսիՆ իմ, և զԹորոս ի յաւճ զեղա որ զգտակն երես, անտոնաց յիշեցէք ի աշխարհ և աստուած յիշողաց տէր ողորմեսցի որ է աւրհնեալ յաւիտեան»։

Թերթ 205, երես Բ

Յիշատակարանս Ձեռագրիս թուականէն աւելի ուշ ժամանակի գրուած յիշատակարան մըն է, անարուեստ զրիչի մը կողմէ. — «Ջիւղիլին ստացող Ամախաւս Աւետարանիս, զԱմիրջան և զճնաւզան իւր զկարապետն և զՄարգարէ յիշեցէք ի Քս և զՏիւրապետն յիշեցէք ի քրիստոս և Քս ԱՅ յիշողացն ողորմեսցի, ԱՅՆէ։ Չունի ոք հրաման ծախելոյ զաւետարանիս։ Այլուն ընդ հանդիպի կարդան, ԱՅ ողորմի տեսն Ամիրջան և իւր ննջեցեոցն»։

Նոյն էջի բ. սինականի գագաթին անգլիերէնով հետագային գրուած է. — «This Bible is presented to Dr. Charles E. Coughlin by Artin Torosian, 39 Quincy Street, Malden, Mass. on March 31, 1939. This Bible is over 1500 years old. Signed, Artin Torosian».

Նոյն էջին վրայ վարպետ գրիչի ձեռքով գրուած է հետևեալ կարեւոր յիշատակաբանը — «Ի թվին հայոց Ռ և ԻԹ (1029) + 551 = 1580 ՅԲ, վերստին նորագոյս և կազմ ցաւ որ աւետարանս ձեռնամբ Յովա-նէս եպիս ի վանքն երկանընկուզեցն ի դուռն որ. Աճածնին և որ. կարապետոյ, Յիշեցէք ի մաքրափայլ աղաթս ձեր և Աճողորմի ասացէք. Յաղմընցի Պապանանին և իւր աղբաւն Սահակին, և իւր ծնաւ-զացն Մարգարէին: Այլ և յիշեցէք զածա-սէր և զմարեմոս մանուկն զՄուրատն [և զկողակից] (վերջինս տարբեր գրիչի մը կողմէ աւելցուած) և զիւր ծնաւն զՋա-քաթն [թրթիմն] (այս եւ նոյն տարբեր գրի-չին կողմէ) և Աճողորմի ասացէք, որ կա-մակից եղաւ և տունի զսբ աւետարանս վերստին նորոգել և կապել ի հալալ վաս-տակոց իւրոց, և եղին (եղին?) յիշատակ ի դուռն որ. յակորայ: Զոր տր ամ զվարձս բարեաց պարգեացէ իւր միւսանձամ զաւս-տեանն: Ինչպէս որ զայս հնացեալ և զգտեալ աւետարանն տունին նորոգել, նայ տրն ա-մենեցուն նորոգէ և պայծառացուցանէ և անապական լուսաւն զարդարէ զնոցայ հո-գին յաւուրն դատաստանին, ամէն: հայր մեր որ »:

Թերք 254-265

«Փառք և պատիւ և գոհաւթին ամե-նասուրբ Երրորդութեան հայր և որդոյ և սբ հոգւոյն յաւիտեանս յաւիտեանց ամեն: Որ ետ զաւուրթին ծառայի իւրոյ Գրիգորի կատարել զսուրբ տառս քառ առած աւե-տաբեր սբ նամակս, որ յորդատառ բղխեալ լցուցանէ զտիեզերս ամենայն ամայհաւ-ման կանոնադրութեամբ, և է սա սահման և կնիք երկնագնաց ճանապարհին, և դուռն մօրց կենաց սովաւ վարժելոյն որուն ցան-կացող եղեալ բարիսէր քահանայի որումն Մարտիրոս կոչեցելոյ. որ բազմարարձիկ տարփումբ, և կենազգի տառաւ զսա գանձ ամային և մարգարիտ պատուական և վե-րին պայծառութեանն առիթ, որոյ և ես հլու և հպատակ եղէ ամահաճոյ կամաց նորա, յանձն առի զրիւ վասն իմ հոգւոյս քանզի և հաւատացի ի ձեռն այս զծարու-թեան ողորմութիւն ընդունել ի Քսէ ազ-նականութեամբ աղաւթիւք ձերոց:

Բայց գրեցաւ ի թուականիս հայոց ՈՂԲ (672 + 551 = 1223) յերրորդում միի հայրա-պետութեան տը Անանի հայոց կաթողիկո-սի: Ի գուստաւ ՄՆՅՐՈՅՑ ՄԱՐԿ, ի գեղս որ կոչի Առոյծ մարգ, ընդ հովանեաւ սբ Աճածնին և սրբոյն Կրկոր և սրբոյն Յա-կորայ: Վ. Ն. որոյ աղաչեմ զամենեւեան որք ընթեռնոյք զսբ. պատուիրանս Տն մե-րոյ Յսի Քսի, ստացող սորա ՋՄԱՐՏԻՐՈՍ ՔԱՆԱԿԱՆ և զիւր աղայքն և զիւր երի-ցակին և զիւր աներն զԹաւրոս, և զՆերի-քէ որ հանդերձիկն երեւո, և զԹաւրոս ի յաւձ (Յձուռ?) գեղաւ որ զգտակն երեւո: և զմեղաւոր խոշորագրէս և զծնողսն իմ, և զեղբարսն իմ և զքոյրսն իմ, յիշման արժանի արարէք ի տը Քս զի ողորմեցի մեզ ի վերջնում աւուրն և ի հրացայթ շարժմանն սրբովք աղաւթիւք ձերովք ապ-րեսցուք »:

Յիշատակարանը կը շարունակուի 265րդ թերթի ա. սխանակին վրայ որ անընթեռ-նելի է: Նաև մի քանի անուններ կը յի-շատակուին (աւընջատոս աւիտոսս աւալա-աթթ) նոյն էջի վերի և աջակողմեան լու-սանքներուն մէջ:

Ե) ԳՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐ ԵՒ ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐ-ԳԵՐ. —

Զեռագրիս խորաններն ու լուսանցա-զարդերը Մարկոսի. Դուկասու և Յովհան-նու աւետարաններու սկզբը, պարզ ծաղ-կազարդումներն են կարմիրս կանաչ և դե-զին գոյներով: Սկզբնատառ մանրանկար-ներ հազուադէպ են և պարզ արուեստով ներկայացուած: Զեռագրերը տարբեր է և համեմատաբար աւելի համեստ արուեստի գործ կը պարունակէ քան ԺԳ. դարու ար-գիւնք եղող հարուստ ձեռագիրները:

Զ) ԶՆՈՒԱԳՐԻՆ ՎԱՅՐԻ ՈՒ ԹՈՒԱԿԱՆԸ. —

Ըստ գովտոր Սիրարփի Տ. Ներսէսեանի ՄՆՅՐՈՅՑ ՄԱՐԿ գաւառը հաւանաբար ՄՆՄՈՐԱՐ գաւառն է, Բայքը Հայքի նա հանդէն (Հայաստանի հիւսիս-արեւմուտքի) Զեռագրիս յիշատակարանը կ'ըսէ թէ մօ տակոյ գաւառը կը կոչուի ԱՌԻԻԾ, ոչ հաւանաբար նոյնն է Լիւծուր գաւառին կից եղող տեղւոյն հետ:

Զեռագրիս գուրթեան թուականն է հա-յոց ՈՂԲ 672 + 551 = 1223, Պատմական

ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵՆԱԳԻՐՆԵՐ ՊՈՍՅԵՆԻ ՄԷՋ

(ՄԵՆԵՋԻՍԵՏ)

(BOSTON PUBLIC LIBRARY)

Մէնէջիւսեց նահանգի Պոսթընի կնգրու-
նական Մատենագրարանին մէջ կը պահուին
երեք հատ հայերէն ձեռագիրներ. Նոր Կտու-
կաբան (չորս Աւետարաններ), Ջոյնսօղ Շա-
րական, և Զեռաց Մատեն: Առաջինը, ար-
ժէքաւոր և լաւ վիճակի մէջ պահուած ձե-
ռագիր մը, տեսնուած է զոկտոր Սիրարփի
Տ. Ներսէսեանի կողմէ, որ Զեռագրաց Յու-
ցակի մը մէջ անդիրէն լեզուով մանրա-
մասնորէն նկարագրած է դայն: Շարականը
հարանցի կերպով տեսնուած է Ժ. Մի-
սաքեանի կողմէ, որ անդիրէն յիշուով
արձանագրութիւն մը թողած է Մատենա-
գրարանի ձեռագիրներու գտնաւորման հա-

աղբիւրներէ յայտնի է որ Անանիա կաթո-
ղիկոս, օրուս հայրապետութեան երրորդ
տարիին գրուած է, Երցապետ կամ հակա-
թոռ աթոռ մը հաստատած է Սիրաւորոյ
մէջ, 1203 թուին: Հետեւաբար Զեռագրիս
գրուած պէտք է ըլլայ 1206 թուին: Անա-
նիա մեռած է 1207ին: Դոկտոր Տէր Ներ-
սէսեան կը նշէ թէ համաձայն 1211 թուա-
կան կրող այլ ձեռագրի մը Անանիա տա-
կաւին կ'ապրէր այս թուականին (1211),
որովհետեւ գրիչը կը գրէ թէ չէ գիտցած
որ կաթողիկոսին անունը յիշել, քանի որ
երեք կաթողիկոսական հակաթոռ աթոռներ
կային, — Յովհաննէս, Անանիա և Դա-
ւիթ(°):

ԶԱԽԷՆ ՎՐԴ. ԱՐՋՈՒՄԱՆԵԱՆ

(°) Նկատողութիւն. — Զեռագրիս յիշատա-
կաբանին ՈՂԲ թուականը եթէ հիշէք է, այդ
պարագային պէտք է ընդունել թէ գրուած է
1223 թուականին, որ Անանիա կաթողիկոսի
20րդ տարին կ'ըլլայ, առաջին տարի ընդու-
նելով 1203ը: Այս պարագային յիշատակա-
րանին յերորդում ամիս քաջատրուութեան տեղ
ստղանի էր Ի երորդում ամի, այսինքն՝ քա-
ներորդում ամի Անանիա կաթողիկոսի: Անա-
նիա կաթողիկոսի մահուան թուականը չգրեալ
կերպով հաստատուած չէ դեռ:

Ն. Ս.

մար: Մատենոց բաւական ուշ ժամանակի
գրուած ձեռագիր մըն է, որուն արժաթա-
պատ կողքը, մարգարէներու և տաքեալ-
ներու նկարներով զարդարուած, որպէս
արուեստի գործ, մասնաւոր արժէք մը կը
նկերայացնէ: Այս ձեռագիրը չէ տեսնու-
ած որեւէ մէկուն կողմէ:

ՇԱՐԱԿԱՆ ԶԵՆԱԳԻՐ ԹԻՒ 1564

Նկարագրութիւն. — Մեծութիւն՝ 12,2 x
9,9. x 5,3 սմ.: Կողմ՝ փայտեայ կաշեպատ
Նիւթ՝ մագաղաթ՝ Պանդունակ՝ մագաղաթ-
եայ էջ մը սկիզբը միայն: Գաւառի էջ՝ մէկ
էջ սկիզբի պահպանակէն ետք միայն վրայ
գրուած է Զեռագրիս տիրոջ 1861 Մարտ 13
թուական արձանագրութիւնը: Գիր՝ բոլոր-
գիր խաղերով: Մոնօթրուքիւն՝ Զեռագրիս
էջագրուած չէ: Վիճակ շատ լաւ. բարձր
արուեստի գործ, գունազարդ պատկերնե-
րով իւրաքանչիւր տողի յատուկ. լուսաւե-
ցազարդքեր գունազգեղ մանրանկարներով:
Միակ կարճ յիշատակարան մը գերեզմա-
րութեան: Գրիչի, ստացողի և թուականի
առնչութեամբ որեւէ անկարկութիւն չկայ:
Զեռագրիս հաւանորէն ԺՃ — ԺԷ. գարու
գործ է:

Յիշատակարան և Բովանդակութիւն. —
Զեռագրիս սկիզբը կայ հետեւեայ հայերէն
արձանագրութիւնը, որ հաւանաբար գրու-
ած է Զեռագրի տիրոջ կողմէ. —

« 1861 ամի մարտի 13ին երապի ինձ
յայտնեցին որ պէտք է ես ապրիմ այս ուշ-
խաբուումս 10 տարի որ այն թուին էի 34
ամեայ օրն կրիակի էր առաւօտեան շա-
րաթու մեծի պահոց անակի 7 6ին առա-
ւօտեան գրեցի ի յիշատակ յերիտայից ի-
մաց (կ'անկարկէ արձանագրութեան և ոչ
թէ ձեռագրի բովանդակութեան)

Ոչ ոտացողին ինքնութիւնը և ոչ ալ
գրիչին ու ծաղկողին ինքնութիւնը ցուց-
ուած կամ նշանագրուած է որեւէ տեղ, որ
բովհետեւ յիշատակարան (բացի վերջաւո-
րութեան շատ կարճ) գոյութիւն չունի: Զե-
ռագրիս մէջ, Զեռագրիս Զեռաց Շարական
մըն է հիմնովին և կատարելապէս նոյնը
Հայց. Առաքելական եկեղեցւոյ մէջ գոր-
ծած ուսումին հետ: Շարականը գրուած ոչ
գրչազարդուած է բարձրագոյն արուեստով
և մանրանկարչութեամբ, հեղինակին ձեռ-
քով: Այս պարագան կ'ապացուցուի Զեռ-